

УДК 398.87(477=161.2+5-15=1):[008:17.035.3]
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.04.799>

КОБЗАРСТВО У КОНТЕКСТІ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ САМОБУТНОСТІ УКРАЇНЦІВ ТА НАРОДІВ БЛИЗЬКОГО СХОДУ

Марина НАБОК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9422-730X>
кандидатка філологічних наук, доцентка,
кафедра мовної підготовки іноземних громадян,
Сумський державний університет,
вул. Харківська, 116, 40000, Суми, Україна,
e-mail: m.nabok@drl.sumdu.edu.ua

Мета статті — дослідити кобзарську епічну традицію в контексті етнокультурної самобутності українців та народів Близького Сходу (Йорданії, Палестини, Туреччини).

Вагому частину наукової розвідки складають відгуки слухачів з різних регіонів України про народні думи та їхніх виконавців (кобзарів, бандуристів), а також відгуки іноземних студентів з країн Близького Сходу, які навчаються у Сумському державному університеті. У цьому зв'язку проаналізовано особливості побутування та сприйняття українських народних дум, епічного виконавства та вплив кобзарського епосу на формування духовного світу, національної свідомості, національної стійкості, державницького світогляду українців. На основі відгуків іноземних студентів простежено невідомі для них своєрідні ознаки характеру українців, їх багатий внутрішній світ, свободолюбство, стійкість у боротьбі за свою незалежність.

Теоретико-методологічне підґрунтя у дослідженні кобзарства як феномену духовної культури українців склали такі методи: 1) структурно-генетичний аналіз і синтез, що передбачав виокремлення певних характерних ознак традиційного епічного виконавства. Це дало змогу глибше розкрити зміст і роль традиційного кобзарського мистецтва, образу виконавця українських народних дум у формуванні національного світогляду, громадянської та суспільно-політичної позиції українців; 2) порівняльно-історичний у визначенні національних особливостей світосприйняття і світорозуміння слухачами з різних регіонів України та країн Близького Сходу героїв українських народних дум, кобзаря-бандуриста, що засвідчують етнокультурне багатство кожного окремого народу.

Ключові слова: кобзарство, епічна традиція, українські народні думи, етнокультура, самобутність, національна свідомість, ідентичність, духовно-культурна пам'ять.

Maryna NABOK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9422-730X>

Candidate of Philology, Docent

Department of language preparation of foreign citizens

Sumy State University

116, Kharkivska Street, 40000, Sumy, Ukraine,

e-mail: m.nabok@drl.sumdu.edu.ua

COBZARSTVO IN THE CONTEXT OF THE ETHNO-CULTURAL ORIGINALITY OF UKRAINIANS AND THE NATIONS OF THE MIDDLE EAST

The purpose of the article is to investigate the Kobzar epic tradition in the context of the ethno-cultural identity of Ukrainians and the peoples of the Middle East (Jordan, Palestine, Turkey).

A significant part of scientific research consists of feedback from listeners from different regions of Ukraine about folklor's dumas and their performers (kobzars, bandurists), as well as feedback from foreign students from the countries of the Middle East. In this connection, the peculiarities of the life and perception of Ukrainian folk dumas, epic performance and the influence of the Kobzar epic on the formation of the spiritual world, national consciousness, national resilience, and the statist worldview of Ukrainians are analyzed. On the basis of the feedback of foreign students, we found out that for them, unknown and unique characteristics of the character of Ukrainians, their rich inner world, freedom-loving, steadfastness in the struggle for their independence are revealed.

The following *methods* formed the theoretical and methodological basis for the study of kobzarstvo as a phenomenon of the spiritual culture of Ukrainians: 1) structural-genetic analysis and synthesis, which involved the identification of certain characteristic features of traditional epic performance. This made it possible to reveal more deeply the meaning and role of traditional Kobzar art, the image of the executor of Ukrainian folk dumas in the formation of the national worldview, the civic and socio-political position of Ukrainians; 2) comparative-historical in determining the national features of world perception and world understanding by listeners from different regions of Ukraine and the countries of the Middle East of the heroes of the Ukrainian folk's dumas, the kobzar-bandurist, testifying to the ethno-cultural wealth of each individual nation.

Keywords: kobzarstvo, epic tradition, Ukrainian folk dumas, ethnoculture, identity, national consciousness, spiritual and cultural memory.

Вступ. Мистецтво кобзарів та бандуристів було і є потужним джерелом формування національної свідомості, морально-етичних цінностей та громадянської позиції українців. Кобзарі та бандуристи як знаки і символи культури й духовності українського народу виражали і виражають свої думки не прямо й відверто, а символічно і образно, завдяки чому, як підкреслює К. Черемський, їх виконавству не властива «мітинговість», «демонстративність», адже вони говорили і говорять мовою предків, доносять до своїх слухачів їхні державотворчі ідеї та уявлення про світ і людину в ньому. До того ж, вони дають відповідь на питання про природу та особливості національного характеру, національного світогляду, національного укладу життя загалом та, зрештою, «хто такі українці?» [1, с. 10]. Вивчення репертуару народних співців-музикантів, до якого входять українські народні думи, історичні, соціально-побутові, гумористично-сатиричні пісні, важливе з погляду його функціонування та побутування в усіх сферах життя українського суспільства — історичній, політичній, соціальній, побутовій, морально-естетичній. На думку М. Цертелева цінність уснопоетичних творів полягає ще й у тому, що в них відтворено психологічний портрет народу. Виходячи з історичних подій, що включають в себе й історію формування та становлення традиційного мистецтва кобзарів та бандуристів, вчений робив спробу пояснити витoki таких рис українців, як чуттєвість, емоційність, «чиста моральність», «тихий смуток» [2, с. 151] та ін. У такому разі, вивчення народної культури стало проявом пошуку національного самоозначення, яке пізніше трансформувалося в політичну й ідеологічну складову. Ця ідеологічна складова нерозривно пов'язана з розвитком української епічної традиції, функціонуванням традиційних співоцьких форм в сучасному світі. У зв'язку з цим «тихий смуток» та «чиста моральність», за М. Цертелевим, переходять в площину звитяги та боротьби за власну свободу й незалежність української держави. Виразниками звитяги й боротьби, ідеї незалежності, свободи як цінності й основного рушія національного спротиву, що є першоджерелом формування духовної та національно стійкої особистості, стають кобзарі та бандуристи. Надто це питання набуває значної ваги в сучасних умовах російсько-української війни.

Теоретико-методологічне підґрунтя у дослідженні кобзарства як феномену духовної культури українців склали такі методи: 1) структурно-генетичний аналіз і синтез, що передбачав виокремлення певних характерних ознак традиційного епічного виконавства. Це дало змогу глибше розкрити зміст і роль традиційного кобзарського мистецтва, образу виконавця українських народних дум у формуванні національного світогляду, громадянської та суспільно-політичної позиції українців; 2) порівняльно-історичний у визначенні національних особливостей світосприйняття і світорозуміння слухачами з різних регіонів України та країн Близького Сходу героїв українських народних дум, кобзаря-бандуриста, що засвідчують етнокультурне багатство кожного окремого народу.

Основна частина. Хто ж такі кобзарі та бандуристи? Як формувалася й утверджувався їх світогляд? Який вплив вони мали та мають на українське суспільство?

Кобзарство як своєрідне світоглядне явище української культури сягає своїм корінням у часи волхвів і почало формуватися як питомо національне явище за часів Київської Русі, а, можливо, й раніше. Це за первісних часів спів був засобом збереження, розвитку та передачі наступним поколінням традицій, морально-етичних норм та цінностей народу, виконував виховну функцію у формуванні та утвердженні роду, у пробудженні патріотичних почуттів, ставав виразником внутрішнього естетичного і духовного світу людини загалом. Кобзарі, бандуристи та лірники як типи народних співців-музикантів визначаються своєрідністю свого морально-етичного світу. Ця особливість їхнього характеру формувалася як під впливом нерозривного зв'язку з повсякденним життям народних мас, так і успадкованих рис традиційного епічного виконавства. Тому не випадково наші предки прирівнювали поета-співця до волхва, або жреця, бо саме вони знали Божу волю і вміли по-Божому говорити. Свого ж апогею кобзарсько-лірницька традиція досягла в період Національно-Визвольних Змагань у добу козаччини. Образ кобзаря, бандуриста та лірника є наскрізним у дослідженнях етнографів, фольклористів М. Максимовича, І. Срезневського, П. Лукашевича, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, П. Мартиновича, О. Потебні, П. Житецького,

К. Грушевської, М. Лисенка, К. Квітки, Ф. Колеси, Г. Нудьги, О. Правдюка, С. Грици, творчості П. Куліша, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, П. Тичини, У. Самчука та ін.

Вивчення кобзарства, як наголошує К. Черемський, ріднить нас найглибше з предківською долею, лицарством в житті, мрією і всією духовністю, звідки проходить жива снага для нашої душі, яка ошляхетнює і збагачує її, підготовляє до вищого ступеня її життя. Ось цей вищий ступінь духовного життя для українців завжди був пов'язаний з предківськими звичаями, традиціями, національним світоглядом, системою державницьких ідей, національних цінностей, в основі яких — пошана до роду, культ батька й матері, повага до особистості, побратимство, взаємозв'язок з рідною землею, народом, Україною тощо. Все це є духовною основою розвитку громади, народу, нації й держави. «Кожна людська громада, — підкреслює О. Братко-Кутинський, — яка наміряється жити й розвиватися, а не розпоршуватись пилом на вітрі історії, мусить виробити певний комплекс світоглядних ідей, систематизованих щодо місця конкретної громади у світобудові і визначеної цим місцем регламентації поведінки членів громади, тобто мусить мати свою ідеологію й українська громада, доки не потрапила в етнорубку імперії, яка намагалась підмінити національні цілі імперськими, розтоптати культурні здобутки нації і перетворити її на слухняне, бездумне і безлике «населення» імперії» [3, с. 25—26]. Виразником національних світоглядних ідей якраз і були кобзарі та бандуристи, які, мандруючи від села до села, розповідали людям не тільки про різні події, а й несли в народ ідеї волі й незалежності, прославляли патріотизм, відстоювали права кожної людини і всього народу на вільне життя, звеличували шанування батьків, роду, Вітчизни.

Докладніше зупинимося на питанні про образ кобзаря та бандуриста як виразника національного світосприйняття, світорозуміння, світопотрактування в утвердженні національної громадянської та суспільно-політичної позиції українців.

Одним з видатних кобзарів Сумщини був **Єгор Мовчан** із с. Велика Писарівка (1.06.1898—22.03.1968). Народився в сім'ї наймита. З дитинства втратив зір. Кобзарського мистецтва вчився у С. Пасюги. Його репертуар складали думи «Невіль-

ницький плач», «Про удову і трьох синів», «Про самарських братів», багато історичних та жартівливих пісень. З кобзою за плечима незрячий кобзар обійшов сотні сіл, ніс у маси народні пісні та думи. Співав про тяжку долю людей та їх багатівкову боротьбу з ворогами. Був учасником першої республіканської наради кобзарів і лірників 1939 року, брав активну участь в роботі утвореного тоді державного ансамблю кобзарів [4, с. 167].

Наведемо декілька відгуків односельчан про кобзаря Єгора Мовчана та його виконавську манеру. Зі спогадів Марії Іваненко: «Я жила на тій же вулиці, що і кобзар, тож слухала його десь із десятирічного віку. Співав він і про любов, і про смерть, і про різні трагічні сторінки в житті людини. Співав і про війну. Викривав наших, які і були на нашій стороні, і на німецькій та чинили кривди. Як співав пісню, а репертуар був багатий, кобза аж плакала. Аж моторошно ставало на душі, особливо, коли згадували про голод. Тоді про це не говорили, а воно ж було нами пережите і вистраждане. Його гру, як і його самого, дуже любила молодь, тож і запрошували на весілля. Коли грав, у всіх прямо радісно ставало на душі, ноги самі просилися до танцю. Співав і весільні пісні. Одягався просто: дешевенький костюм, пальто. Літом ходив у картузі або брилі, взимку — у шапці. Носив довгу вишивану українську сорочку, підперізувався чорним поясом. Це мав чорні штани та чоботи. У хаті, типово обставленій, на стіні висів портрет Тараса Шевченка. Були вишиті рушники. Стояла піч, на якій було багато книг для сліпих та різних текстів пісень, написаних кобзарем, та друкованих нот» [5, с. 10—11]. Глафіра Остапенко, якій найбільше серед інших кобзарів запам'ятався саме Єгор Мовчан, зазначила: «Єгора Хомича Мовчана пам'ятаю десь з 18 років. Ми збиралися на «колодках». І ось біля «колодок» проходив чоловік. Старші дівчата затримали його і попросили щось заспівати. Той довго бурмотів, а потім таки присів. Обличчя його прояснилось, провів по струнах та й затягнув «Ой Морозе, Морозенку...». Дівчата похилили голови і слухали. Виконував він твори на різну тематику. Це і думи «Про трьох братів самарських», «Невільницький плач», і пісні «Козак Максим Залізник», «Думи мої, думи мої...», «Літа орел, літа сизий...», «Віють вітри,

віють буйні...», «Заповіт», «Їхав козак за Дунай», «По́за гаєм, гаєм, трава зеленіє...» іт. д. Знали ми тоді і його думу «Про голодомор». Хто слухав кобзаря, то ставав, мов зачарований, витираючи сльозу, що наверталась на очі, бо йшлося у тих піснях про долю скривджених та безправних. Кобзар закликав не коритись, а йти на боротьбу. Інколи Мовчан, перед тим, як заспівати, розповідав, про що йдеться у думі, а далі грав і співав. ... Влада не приділяла Єгорові Мовчану якоїсь особливої уваги. Жив здебільшого за рахунок людей. Проспівав, то йому щось дадуть... У Великій Писарівці прості люди його завжди любили, запрошували до школи, на концерти, часто можна було зустріти на весіллях. У святкові дні, як правило, люди збирались на вулиці, і коли Єгор Хомич проходив поблизу, запрошували до гурту, щоб заграв. Його пісня була така зворушлива, що дехто пускав сльозу» [5, с. 11—12].

У цих та інших відгуках виразно зауважуємо безпосередність й щирю любов земляків до Єгора Мовчана. Вони несуть у собі психологічний, культурологічний заряд, бо ж у поле зору слухачів потрапляють явища повсякденного життя українського селянина кінця ХІХ — середини ХХ століття. Це і український одяг, форми дозвілля молоді, характер взаємин між різними верствами суспільства — з одного боку, та простих людей з органами влади — з іншого. А посеред усього того — постать Єгора Мовчана, мудрого, скромного кобзаря з багатим внутрішнім світом. І тоді ті чи інші форми буття його земляків набувають, особливого сенсу, а саме — морального й естетичного, — які взаємодоповнюють один одного, творячи своєрідний стиль не лише мислення, а й взаємин, буття Великої Писарівки в цілому, адже в ньому криються «джерела національної своєрідності, морально-етичного, естетичного, громадянського світу кобзаря, його впливу на світ нашого сучасника» [5, с. 3—4].

О. Вертій слушно ставить питання: чому люди завжди горнулися до Єгора Мовчана? Відповідь, як наголошує вчений, знаходиться на поверхні: «У ньому жив гайдамацький дух кобзарів, посаджених на палі у Кодні, і тих, кого замордували більшовики, запросивши нібито на з'їзд, а потім у лютий мороз викинули у яр, облитий водою, де вони, старі, немічні, незрячі знайшли свій кінець. І той біль, жадання

помсти кривдникам, волання до духовно незрячих, до ошуканого народу вибухали громами, застереженнями, благаннями під час виконання «Невільницького плачу», «Марусі Богуславки», «Думи про втечу трьох братів з города Азова, з турецької неволі», пісень про Байду, Хмельницького, Максима Залізняка, легендарну Бондарівну, творів Шевченка. І, як свідчать спогади, те зачіпало за живе, єднало в одне ціле — історію, кобзаря, слухачів» [5, с. 4—5]. Та, незважаючи на переслідування й загрози життю, Єгор Мовчан мріяв про незалежність. Ось як про це у своєму відгуку написав Микола Федієнко *Але над усе любив Україну, жив нею, мріяв про її незалежність. Так-так! Саме про незалежність. І це в кінці 50-х років, і це сільський старець. Таким був спосіб його думок. І все те підсвідомо вливалось у виконуваний ним твір, надто ж думи чи історичну пісню, формувало неповторну манеру виконання, зворушувало серця і душі слухачів, викликаючи у їх глибинах щось ніжно таємниче, щось національне»* [5, с. 30].

На таких традиційних законах і звичаях формувався й духовний світ кобзаря **Ігоря Рачка** (25.01.1937). Нащадок козацького роду, він завжди сповідував його духовні цінності та ідеали, тому й став взірцем національної стійкості для українців. Його дядько Степан Пантелеймонович Рачок у складі армії УНР брав участь у Національно-Визвольних Змаганнях 20—30-х років ХХ століття. Тому в родині панував український дух, національні духовні та ідейні цінності. Вечорами та у храмові дні співали козацьких пісень, читали й обговорювали твори Т. Шевченка, Панаса Мирного, П. Куліша, Б. Грінченка та інших українських письменників. Вихований у національно свідомій українській родині, І. Рачок з ранніх літ разом із батьком ходив на базар, де спостерігав за побутом, звичаями й мовою селян, зустрічався з кобзарями. Будучи учнем 7-го класу слухав на роменському базарі Є. Адамцевича, долучався до кобзарських звичаїв В. Сологуба, якого двічі арештовували та судили за «економічний саботаж», «зрив хлібопоставок» (27 листопада 1937 року був розстріляний). Все це сформувало характер й світогляд І. Рачка. Про спадкоємність кобзарських традицій в особі кобзаря І. Рачка О. Вертій та Г. Діброва зазначають так: «Нащадок древнього козацького роду, він завжди залишатися вірним йому, його життє-

вим принципам та ідеалам, його духовним цінностям, його громадянській національній позиції, і сам став взірцем духовної досконалості української людини, незламності її Духа, взірцем того, як проста людина за нелегких життєвих обставин підсоветської дійсності може не лише зберегти, а й примножити ці звичаї та цінності» [6, с. 271].

Розуміння ним навколишньої дійсності, спадкоємності ідейних та духовних цінностей кобзарів спонукали І. Рачка до оволодіння кобзарським мистецтвом. Тож почав навчався у колишнього учасника київської капели бандуристів Ф. Співака, переймав репертуар та манеру виконання у кобзарів І. Петренка та Є. Адамцевича, за книгою Ф. Колесси «Мелодії українських народних дум» вивчав і виконував думи «Про Марусю Богуславку», «Невільницький плач», «Думу про Олексія Поповича». Така спадкоємність кобзарських традицій спонукала І. Рачка до певних викликів та «зовнішніх побудов». До нього за наукою приїжджають Олександр Триус, Тарас Силенко, Юрко Кочержинський, Юрко Авдеев, Василь Жованик, які й стають його учнями. Наявність у їх репертуарі дум, історичних пісень, пісенних новотворів засвідчує й про їхні світоглядні позиції, основою яких були патріотизм, почуття національної честі й гідності.

З часом Лавіроків хутір, де мешкав І. Рачок, став своєрідним центром кобзарського мистецтва. Сюди приїздили відомий кобзар Георгій Ткаченко, етнограф Іван Гончар, бандурист Микола Товкайло. Листувався з ним і наш земляк із с. Артюхівка Роменського району Григорій Нудьга та інші діячі освіти, культури та мистецтва. Наведемо лист І. Рачкові учителя англійської мови з Донецької області: «Українець! Якщо ти не спілкуєшся українською мовою, ти — раб (можливо добровільний). Не думаєш українською мовою, ти — подвійний раб і вже перебуваєш на межі зради України. Не визнаєш себе українцем, ти — відступник і ворог українства. Не допомагаєш Україні, українству, ти — злочинець проти своїх батьків, братів, сестер, дітей, онуків. Не дбаєш про Україну і не витягаєш з біди українство — прокляття долі падає на націю, на голови нащадків твоїх, і будуть у муках жити вони. Не ставиш інтереси України, української нації вище від своїх інтересів — страждає вся українська людність не тільки морально, а й матеріально». Ось так у надрах та мороці комуно-

фашистського всевладдя «справжні українські патріоти зберігали волелюбний дух своїх предків і передавали своїм нащадкам. Це становило національну сутність їх внутрішнього єства, було їх повсякденною потребою, що внутрішньо-духовно гуртувало їх в один Рід. Перейняти і примножити ці звичаї — наш невідкладний обов'язок» [6, с. 278], — такий висновок про роль кобзарського мистецтва в утвердженні національних принципів та ідеалів робить О. Вертій. Подібні відгуки про кобзаря читаємо і від його слухачів. Так, наприклад, Тетяна Коробейник, науковий співробітник Роменського краєзнавчого музею, пенсіонер про зустріч з кобзарем І. Рачком згадує: «У хаті зустрілися з батьками Ігора Карповича: старенькі сиділи на печі й грілися. На стінах — портрети Тараса Шевченка, Івана Франка, Пантелеймона Куліша. Біля пічки — великий піл (місце для відпочинку замість ліжка), на почесному місці — бандура. Ігор Карпович гостинно запропонував нам чай з чебрецем і медом. А потім почалося свято для душі: майже годину господар виконував на бандурі думи та українські народні пісні, які тоді виконували лише справжні українські патріоти.

*Нехай нас мучать І катують,
Та слова правди те уб'ють.
Нехай катище бенкетують,
Час прийде — разом пропадуть, —*

виспівував кобзар.

Ще не встигли до кінця осмислити почуте, а він продовжував:

*Хай стоголовий кат
Лютує, біситься щоднини,
Повстане ще наш темний брат
По всіх куточках України.*

Відчували, що знаходимося в іншому часі, в іншому просторі, віншому ідейному і духовному світі, адже кобзар називав речі своїми іменами: з його пісні Советський Союз поставав не як хвалена країна свободи і демократії, про що ми щодня чули по радіо, читали в газетах, вивчали в школі, а як країна неволі, необмеженого деспотизму, бо ж, як співав він, «Ми всі тепер живем в тюрмі». Разом з тим приходило усвідомлення, що це гірка правда і що так жити далі не можна. Від того співу в душі пробуджувалося щось досі неусвідомлене до кінця, щось бунтарське, що нагадувало

нам про козаччину, про Національно-Визвольні Змагання 20—30-х та 50—60-х років ХХ століття під проводом С. Петлюри та С. Бандери» [6, с. 288].

Відгук пані Тетяни — це один із багатьох прикладів, за яких умов може відроджуватися і визначитися мета, смисл та ідейні цінності життя українців. У виспіваних кобзарем творах закладена глибока філософія національного пробудження від багатовікового ярма.

На всьому проміжку історії побутування дум, мистецтва кобзарів та бандуристів, склалося різне їх сприйняття: історичне, соціальне, психологічне, морально-етичне. Історичне виражається через спадкоємність побутування народних дум у часі. З давніх часів епічне виконавство було невід'ємною частиною військового мистецтва. Співці налаштовували воїнів на перемогу, додавали їм сил та мужності в бою. Ця традиція продовжується і дотепер. Наприклад, молодий кобзар Василь Жованик виступає перед воїнами АТО на Сході України. Так у процесі живого побутування кобзар наближає нас у світ мужності й звитяги. І робить він це цілком природно, ненав'язливо. Це спонукає його слухачів, а особливо молоде покоління українців, до певних висновків та узагальнень. «Кобзаря слухаю вперше, — стурбовано говорить студент Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка Сергій Житник, — й серце стискається від болю, коли слухаєш пісні про зруйнування Січі, про битву під Берестечком, яка так нагадує події війни на Донбасі, насамперед, Іловайський котел. А «Пісня про Правду й Неправду»? Та це ж про наші дні, про те, що діється сьогодні і в нашому українському суспільстві. Там, у тих піснях, в історії українського кобзарства, наше коріння. Чому сталося так, що я, як й інші мої ровесники, живу чи в Україні, досі жодного разу не бачив і не слухав живого кобзаря? Так не повинно було бути! Тут щось не те!» [7, с. 226]. Свідченням зв'язку поколінь українців й формування на цих підставах духовної, мілітарної, а отже, й національної стійкості загалом є виступи кобзаря Василя Жованика не лише серед українських військових, територіальною обороною у час російсько-української війни, але й серед українських громад та за кордоном. «Слухав Василя, — зазначає Олексій Бедлінський, кандидат

психологічних наук, доцент Сумського педагогічного університету, — і мені здалося, що певні періоди становлення духовності нашого народу, уклад його повсякденного побуту, життя загалом трималися на кобзарях, бо ж саме вони разом з українським козацтвом, героями Холодного Яру, Крут пробуджували у масах почуття національної честі та гідності, формували національну свідомість цілих поколінь українців, були провісниками нашої Незалежності. Саме тому російський царат та більшовицька влада так цинічно, послідовно і старанно знищували їх, про що, зокрема, розповідається у кінофільмі «Поводир», учасником зйомок якого був і наш гість» [7, с. 226].

Як бачимо, на сьогодні просторові межі побутування народних дум розширено. До традиційних способів побутування, коли кобзарі, лірники, бандуристи виступали на базарах й вулицях, додаються й інші — військові частини, кобзарські цехи, будинки культури сільських і селищних територіальних громад, навчальні заклади, можливості Інтернету. У такому разі можемо говорити як про розширення, так і відродження звичаєвих способів побутування дум вже за незалежної України.

Соціальне сприйняття українських народних дум виражається через особливості їх сприйняття різними прошарками і верствами населення. Інтерес до традиційного кобзарського мистецтва та думового епосу загалом підтверджується й опитуваннями студентів. Так, для українських студентів, які навчаються в Сумському державному університеті, під впливом епічного виконання кобзарями та бандуристами народних творів, герої українських народних дум «Козак Голота», «Іван Коновченко», «Три брати самарські» постають як захисники рідної землі, для яких козацька слава вища за матеріальне становище. Саме у жанрі дум «вивершується культ воїна й землі, де звеличується звитяга, героїзм, козацька слава у боротьбі за рідну землю» [8, с. 314]. «Іван Коновченко, єдиний син у матері, залишає безтурботне життя та йде здобувати козацьку славу і помирає як герой. Самарські брати помирають в полі як герої та до останнього підтримують один одного, що дуже актуально в сучасному житті» [9, с. 33], — пише у відгуку Ольга Падалка. «Образи козака Голоти та Івана Коновченка близькі образам сучасних героїв, які сьогодні

ні відстоюють незалежність на Сході України» [9, с. 33], — підкреслює Юлія Коломієць. Тобто, процес переживання як психічне явище, пов'язане з конкретними подіями у житті студентів та України в цілому. Образ кобзаря, його спів, паралінгвістичні складові у виконанні твору (міміка, жести, інтонація, наголоси, паузи тощо) творять «якийсь особливий світ, бо відчуваєш сильний потік енергії, емоції переповнюють» [9, с. 33], — пише у відгуку Єлизавета Стрельченко. Дійсно, у вустинському просторі кобзар взаємодіє зі своїм слухачем на рівні емоцій, колориту оповіді, що характеризує у першу чергу самого оповідача та визначає його місце в зображуваній події.

За цього можемо визначити психологічну та морально-етичну складову в сприйнятті українських народних дум. Розуміння й осмислення слухачем образу творця і виконавця думи як естетично розвинутої особистості, взірця народної моралі й етики, спонукає його до сприйняття героїв дум у їх духовному та мілітарному чині. Ідея роду, національна стійкість [10, с. 129—144] героїв дум сприймається слухачами крізь призму їх національного світосприйняття, світорозуміння, світовираження та світопотрактування, адже національні традиції та звичаї є складовими сприйняття і розуміння ними навколишнього світу. Народні думи «Втеча трьох братів з города Азова», «Удова», «Про сестру та брата», «Прощання козака з родиною» та інші засвідчують, що честь роду — це найвища цінність для збереження та утвердження в повсякденному житті морально-етичних основ укладу життя Великого Українського Роду [11, с. 6]. Так, наприклад, концерт Віктора Мішалова жителі с. Семенівка Сумської області сприйняли по-своєму, як сільський простолоуд, в кожному номері вони відкривали для себе те, що було найбільш ближче їхній психології, їхньому духовному світові, а зміст й ідейно-тематичне спрямування вони прочитали крізь призму свого минулого і проблем свого повсякденного життя [11, с. 6]. Ганна Бублик з м. Охтирка на Сумщині у творах Віктора Мішалова відкрила для себе досі незнане: «Я продавець, я не можу давати оцінку тому чи іншому номерові як спеціаліст-музикознавець. Але скажу твердо, що бандура в руках Віктора Мішалова, виконуваним ним думи, пісні, інші твори відкрили для мене новий світ, і навіть більше — дали змогу ширше

глянути на життя, глибше збагнути його зміст. У плині повсякденних, буденних справ якимось не завжди і не глибоко усвідомлюєш себе українкою. Під час концерту було зовсім инше. Сама бандура, її звучання, не кажучи уже про українські народні думи, збагачують душу українським світом, у якому і я по-справжньому відчувала себе справжньою Українкою. Переживаючи почуте, відчуваєш, що і ота бідна, прибита горем удова, і Мазепа, і Сагайдачний, і усе українське козацтво — то твій Рід, Рід, яким нам необхідно дорожити, примножувати його цінності, збагачувати і розвивати його звичаї, адже наш український Рід могутній, він, хоч і пережив занадто багато трагічного у своїй історії, але зберіг у собі усе добре, величне» [12, с. 10]. Відтак, життя для персонажів дум, їх творців, виконавців і слухачів — це творення повсякденної дійсності у контексті Предко-Вічності-Майбуття, тобто минулого, сучасного і майбутнього. Воно виражається в тому, що духовні, ідейні цінності, закладені в думках, передаються сучасному поколінню й формують його громадянську позицію.

Віртуозна гра В. Мішалова на бандурі Наталці Березовицькій з м. Ромни Сумської області нагадує про національних героїв, пробуджує родову пам'ять: «Ні, бандурист не переносить нас у інший світ. Той світ, хоч і приспаний у наших душах і серцях, живе-таки в нас. Віктор Мішалов доторкається його, розбуджує його, розбуджуючи й наше українське єство, і ми живемо ним. Звуки його бандури, українські мелодії не лунуть від серця до серця, вони відроджуються в серцях, творять єдине українське духовне ціле, в якому відчуваєш себе справжнім українцем. Це — на генному рівні!» [12, с. 15]. Тож виспівані бандуристом герої пробуджують генетичну пам'ять слухачів. Психологічно, ментально підготовлений слухач разом з виконавцем думи утворюють «феномен цілісності» у сприйнятті героїв. Слухачі співпереживають героям дум («Маруся Богуславка», «Невільники»), радіють перемогам козаків («Козак Голота», Іван Конюченко»), що вказує на розуміння ними понять «добро — зло», «прекрасне — потворне», «своє — чуже», «воля — неволя», «честь», «гідність» тощо. Герої дум для них — це люди абсолютної свободи, які є носіями глибоких ідей, високих ідеалів, які вони відстоюють та за які боряться та гинуть. Ці об-

рази героїв *ідейно наповнені* та сприймаються слухачем як *ідеальні образи*, а ідеальне завжди вічне. Тому такі герої в пам'яті слухачів здатні «розбудити українське єство», «творити єдине українське духовне ціле», відчуті світ, який «закладений в нас на генному рівні».

Як зауважує Є. Маланюк, світ такого поетичного світосприйняття бачиться ним у культурі як явищі спадковому. У «Нарисах з історії нашої культури» (1954) поняття «культура» вчений розуміє як таке, «що створилося на нашій землі протягом століть і тисячоліть, всоталося в кров і жили, і чого жадні скити, половці, гуни, татари і навіть москалі — не в силі були знищити» [13, с. 7].

Сприйняття традиційного кобзарства та бандурного музикування в контексті міжкультурних взаємодій, — важлива складова у визначенні ролі кобзарів та бандуристів у світовій історії. На підставі цього ми провели опитування чужоземних студентів, які навчаються в Сумському державному університеті. Вони ознайомилися з історією та культурою нашого краю, зокрема й кобзарськими традиціями Сумщини, думами та піснями, які побутували у нашому краї та репертуарі кобзарів і бандуристів Сумщини, написали відгуки про них. Чужоземні студенти з країн Близького Сходу (Йорданія, Палестина, Туреччина), Африки та Бразилії прослухали та подивилися відео виконання кобзарями та бандуристами українських народних дум «Маруся Богуславка», «Плач невільників», «Козак Голота», «Іван Ковновченко», «Три брати самарські» та інші й написали відгуки про сприйняття ними образів епічних героїв крізь призму «творець, виконавець — слухач». У діалектичній єдності слова, музики сприймають вони героїв дум та образ виконавця. Зокрема, Даравшех Аммар Халед Махмуд з Йорданії у відгуку пише: «Гру на бандурі кобзар доповнював рухами, і мене це притягувало. Я відчув силу і повірив у те, що я здатний зробити щось неймовірне. Його гра — це космос, енергетичний потік. Сліпота кобзаря допомагала йому глибше відчутти енергію космосу» [9, с. 30—31]. Адравашдех Мохаммад Халед Сулейман з Амману (Йорданія) теж зазначив, що музика підносить його кудись високо: «Коли я слухаю цю пісню, то відчуваю, що я літаю» [9, с. 31]. «Коли я вперше почув цю пісню, то я відчув себе птахом, який літає. Мені хоті-

лося полетіти в Палестину. Я дуже сумую» [9, с. 31], — так про свої відчуття написав Амлі Мохаммед з Наблус (Палестина). Як для українських, так і для арабських студентів, думи є глибокими за змістом, бо вчать, виховують слухача. Наприклад, Бадер Моса Мохаммад Ахмад з Йорданії вказав на ідейність змісту народних дум. У відгуку він написав: «Музика і кобзар — одне ціле. Ритм, голос виконавця дають відчуття і можливість бути почутим. Виконавець хоче донести мені якусь думку, щоб я її «прокручував» у голові та зробив якісь висновки. Я не розумію українські слова, та я відчуваю саме так» [9, с. 31].

Прослухавши думи про «Козака Голоту», «Марусю Богуславку», «Плач невільника», «Про бурю на Чорному морі», «Втечу трьох братів із города Азова», студенти з Близького Сходу звертають увагу на виконавську манеру кобзаря: мистецьку гру на бандурі з неймовірно професійним перебиранням струн, яке створює чаруючу мелодію, гру тональностями як спосіб передачі емоцій слухачеві, що збуджує центральну нервову систему. Абу Трабах Ахмад з Йорданії порівнює його спів зі співом птаха: «Кобзар виспіває як пташка, яка вміє добре співати. Цей спів діє на центральну нервову систему і надихає на щось красиве, ніжне, приємне» [14, с. 56]. Прослухавши невільників думи Хамаршех Амер з Палестини написав у відгуку: «Я відчув, що кобзар розповідає нам історію. Він співає цю думу для того, щоб поділитися з нами емоціями. Я, як громадянин іншої держави, який не розмовляє українською мовою, зразу відчув, що це сумна пісня» [14, с. 56]. Іноземці також звернули увагу, що виконавець думи «Маруся Богуславка» Ярослав Крисько співав думу із закритими очима. «Таким чином, — роблять висновок іноземні слухачі, — він входить в транс, щоб глибше передати свої почуття і переживання» [14, с. 56—57].

Студентів з Іраку в українських народних думах захоплює героїчна боротьба та смерть козака за рідну землю, що є особливо близьким і зрозумілим для них, адже викликає своєрідні роздуми над своєю долею та долею свого народу. Так, наприклад, студент четвертого курсу Рифаат (Ірак) засвідчує: «Я завжди готовий вмерти за Батьківщину, тому я буду жити вічно. Це моя земля, мої люди. За все це я віддаю душу. Аллах мене

створив, і може взяти мою душу, коли потрібно. Ми будемо жити!...» [15, с. 204]. Тобто, Рифаат бачить в українських козаках-лицарях своїх однодумців, глибоко розуміє їх прагнення і поривання до свободи. Важливу роль в процесі такого сприйняття думи студентами з Близького Сходу відіграє образ виконавця думи, бо саме завдяки його вербальному та невербальному діалогу зі своїм слухачем, він скеровує його ментальну діяльність до сприйняття індивідуальноавторської картини світу, в якій герой думи постає як символ нації, надлюдина. Його «філософія серця», «філософія життя» глибоко закорінені в основи національного характеру, психології, етики, естетики.

жигру, психології, етики, естетики.

Манера виконання кобзарем думи, урочистий, піднесений музичний її супровід спонукали Алсеюрі Ашрафа з Палестини до певних узагальнень та висновків. Прослухавши думу «Козак Голота» він допускає, що саме таке виконання народної думи надихає воїнів на перемогу, вселяє віру у власні сили, дає впевненість у правильності своїх дій та вчинків. «У мене, навіть, виникло таке бажання, щоб кобзар так і про мене (нас) заспівав. Адже так співають про героїв, захисників своєї землі. А це почесно» [14, с. 89]. Таким чином, перебуваючи в Україні, Ашраф думками поряд зі своїм народом, героями, які на цей час без нього відстоюють право на свободу. Колективізм дій та вчинків — прикметна риса для палестинського народу.

Образ козака Голоти, концепт «людина і природа» студенти з Туреччини сприймають в площині його відданості своїй землі, заяку він бореться. Так, наприклад, Абдерахім (Туреччина) зазначає: «Головне для козака — це бути вільним. Коли козак Голота воює і отримує перемогу, то для нього це почесна справа. Тоді й прославляє він не лише себе, свої дії, але й поле, де вони отримали перемогу» [15, с. 204]. Звернімо увагу, як студент об'єднав у єдине ціле людину і поле, на якому козак Голота отримав перемогу. Для нього дії героя думи не є одноосібними. Курд Ридван (Туреччина) також зазначає, що головним для героя думи є відчуття єдності із землею. «Земля допомогла козакові тільки тому, — пише він у відгуку, — що цей лицар народився на цій землі, ріс і увібрав її силу, що й стало джерелом його перемоги» [15, с. 204].

Прослухавши українську народну думу «Маруся Богуславка», студенти з Близького Сходу звернули увагу на образ кобзаря, який є для них уособленням усієї України. Таке розуміння образу виконавця думи ґрунтується на вивершенні колективного надодичним у світосприйнятті арабських народів. Для Халіда Абусамри з Палестини, наприклад, він є історією України, бо розповідає про її героїв: «Кобзарі — це історія цієї країни. Вони розповідають про героїчне минуле. Українці повинні писатися кобзарями. Як і герої народних дум, так і кобзарі страждали: їх переслідували, вбивали. Але вони не зламалися і продовжують розповідати про своїх героїв» [16, с. 60]. Як бачимо, відгук Халіда перегукується, наприклад, з відгуком О. Бедлінського про сприйняття гри на бандурі кобзаря В. Жованика.

Слухачі з Туреччини переймаються долею невільників, які тридцять років перебували в «темницікам'яній» (думи «Маруся Богуславка», «Плач невільників»). Хоча драматична складова переважає героїчну, герої дум для них теж постають сильні духом. Наприклад, студентові Емре важко усвідомити, що людина взагалі здатна витримати такі нелюдські умови. «Коли б мені довелося бути на місці українських невільників і терпіти такі муки, то, напевно, я б не витримав. Для мене таке «життя» рівноцінне смерті» [17, с. 119], — ділиться він своїми враженнями. Ахмет Ішим розуміє бажання героїв бути вільними та незалежними. Він пояснює, що слово «курд» означає «сильний», «відважний». Новонародженій дитині бажали кращого життя, що можливе лише у вільній країні. Тому курди мають бути сильними, хоробрими, рішучими не тільки у своїх діях, але й в почуттях до близьких та рідних. Їх природний потяг до свободи відображено і в курдських іменах. Так, наприклад, жіноче ім'я *Çine* означає синій колір неба, яке є символом вільного життя. «Воно таке велике, безкрає, як і свобода» [18, с. 1118], — пояснює Ахмет.

Висновки. Таким чином, образ кобзаря-бандуриста як виразника національного світосприйняття, світорозуміння, світопо трактування відіграє важливу роль в утвердженні національної громадянської та суспільно-політичної позиції українців. Створюючи образи, кобзар органічно поєднував у них правду життя і правду свого авторського «ціннісного ідеалу». У діях і вчинках героїв дум, народних пісень виража-

ється філософія життя самого кобзаря і бандуриста. Сворідність світогляду традиційних співців формувалася на основі народних звичаїв і обрядів, національної культури загалом й переходила у розряд сакральності з часу їх вступу до кобзарських цехів.

У цій взаємодії розкриваються національні особливості світосприйняття, світорозуміння слухачами народних творів, глибоко вкорінених в генетичну пам'ять поколінь, історію, традиції, звичаї, народну психологію, філософію. Народні співці-музиканти у повсякденному житті були живим втіленням найвищих людських чеснот й державницького світогляду, тому поза всяким сумнівом, що саме на таких засадах маємо відроджувати кобзарсько-лірницьку традицію й сьогодні.

- Черемський К. *Шлях звичаю*. Київ: Глас, 2002. 445 с.
- Суздаль М. «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М. Цертелева в историографии та суспільній думці. *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 149—164.
- Братко-Кутинський О. *Феномен України*. Київ: Вечірній Київ, 2008. 394 с.
- Жеплинський Б., Ковальчук Д. *Українські кобзарі, бандуристи, лірники*. Енциклопедичний довідник. Львів: Галицька видавнича спілка, 2011. 316 с.
- Єгор Мовчан: спогади, статті, матеріали. Науково-популярне видання. Упоряд. та передмова Олексія Вертія. Суми: Собор, 1999. 64 с.
- Вертія О., Діброва Г. Характерник із Лавіркового (матеріали до життєпису кобзаря Ігоря Рачка). *Сумський краєзнавчий збірник*. Упоряд. О.М. Корнієнко, В.О. Артюх. Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2016. 406 с.
- Вертія О. З дорожніх нотаток кобзаря Василя Жованика. *Синергія виконавця і слухача в кобзарсько-лірницькій традиції: збірник наукових праць науково-практичної конференції з міжнародною участю*. Упоряд. К.П. Черемський. Харків; Київ: Видавець Олександр Савчук; Музей Івана Гончара, 2020. С. 216—233.
- Yankovska Z., Nabok M. National originality of the land image in Ukrainian folk dumas and the works by Vasyl Stefanyk: a psychological aspect. *Rusin*. 2022. Т. 67. Р. 304—325.
- Набок М. Роль оповідача, творця і виконавця у сприйнятті слухачами героїв українських народних дум: пізнання зовнішнього через внутрішнє. *Синергія виконавця і слухача в кобзарсько-лірницькій традиції: збірник наукових праць науково-практичної конференції з міжнародною участю*. Упоряд. К.П. Черемський. Харків; Київ: Видавець Олександр Савчук; Музей Івана Гончара, 2020. С. 24—35.
- Набок М. Художньо-естетичне зображення і вираження національної стійкості в українських народних думах. *Філологічні трактати*. Том 15. № 1. 2023. С. 129—144. DOI: [https://www.doi.org/10.21272/Ftrk.2023.15\(1\)-13](https://www.doi.org/10.21272/Ftrk.2023.15(1)-13)
- Вертія О. *Світогляд кобзарів та бандуристів, особливості побутування їх мистецтва*. Архів О.Вертія.
- Вертія О. Розбудив українське ество. Нотатки про концертну подорож Віктора Мішалова «Шляхами кобзарів». *Наша Березина*. 2012. № 4. С. 4—7.
- Маланюк Є. *Нариси з історії нашої культури*. Київ: Обереги, 1992. 80 с.
- Набок М., Абусамра Х. Етнопсихологічні особливості зображення героїв в українських народних думах та фольклорі мусульманських народів (на прикладі Палестини та Йорданії). *Традиційні музичні інструменти кобзарів і лірників: Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю*. Упор. К.П. Черемський. Харків: Видавець Олександр Савчук; Музей Івана Гончара, 2017. С. 54—63.
- Набок М. Українські народні думи: національні особливості сприйняття в процесі міжкультурного спілкування. *Psycholinguistics*. 2018. 24 (2). С. 198—217. DOI: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2018-24-2-198-217>
- Набок М. Порівняльний аналіз національних картин світу в українській та арабській усній народній творчості. *Традиційні музичні інструменти кобзарів і лірників: Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю*. Упор. К.П. Черемський. Харків: Видавець Олександр Савчук; Музей Івана Гончара, 2017. С. 88—93.
- Набок М. Своєрідне сприйняття іноземними студентами української народної пісенної творчості. *Мова, історія, культура у лінгвокомунікативному просторі: збірник наукових праць*. Ред. кол.: Л.В. Біденко, О.М. Волкова, С.І. Дегтярьов; упоряд. Л.Д. Біденко. Суми: СумДУ, 2015. С. 113—120.
- Набок М., Бешир М. Етнотип воїна в українських народних думах та курдських народних піснях. *Народознавчі зошити*. 2019. № 5. С. 1185—1190. DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2019.05.1185>

REFERENCES

- Cheremskiy, K. (2002). *The way of custom*. Kyiv: Glas [in Ukrainian].
- Suzdal', M. (2014). «The experience of collecting ancient Little Russian songs» M. Tserteleva in historiography and public opinion. *Ukrainian historical journal*, 6, 149—164 [in Ukrainian].
- Bratko-Kutynskiy, O. (2008). *Phenomenon of Ukraine*. Kyiv: Vechirnij Kyiv [in Ukrainian].
- Zheplyns'kyi, B., & Koval'chuk, D. (2011). *Ukrainian kobzars, bandurists, lyrniks. Encyclopedic guide*. L'viv: Galyc'ka vydavnycha spilka [in Ukrainian].
- Vertiy, Oleksiy. (1999). *Yehor Movchan: memories, articles, materials*. Sumy: Sobor [in Ukrainian].

- Vertii, O., & Dibrova, G. (2016). *Characternyk from Lavirkovo (materials for the biography of kobzar Ihor Rachko). Sumy history collection*. Sumy: vydavnycho-vyrobnyche pidpryjemstvo «Mrija» [in Ukrainian].
- Vertii, O., Cheremskyi, K. (Ed.). (2020). *From the travel notes of kobzar Vasyl Zhovanyk. Synergy of the performer and the listener in the Kobzar-Lyrnitsa tradition: a collection of scientific works of the scientific-practical conference with international participation*. Harkiv; Kyiv: Muzej Ivana Gonchara [in Ukrainian].
- Yankovska, Z., & Nabok, M. (2022). National originality of the land image in Ukrainian folk dumas and the works by Vasyl Stefanyk: a psychological aspect. *Rusin*, 67, 304—325 [in Ukrainian].
- Nabok, M., & Cheremskyi, K. (Ed.). (2020). The role of the storyteller, creator and performer in the audience's perception of the heroes of Ukrainian folk dumas: knowing the external through the internal. *Synergy of the performer and the listener in the Kobzar-Lyrnitsa tradition: a collection of scientific papers of the scientific-practical conference with international participation*. Harkiv; Kyiv: Muzej Ivana Gonchara [in Ukrainian].
- Nabok, M. (2023). Artistic and aesthetic image and expression of national stability in Ukrainian folk dumas. *Philological treatises*, 15 (1), 129—144. DOI: [https://www.doi.org/10.21272/Ftrk.2023.15\(1\)-13](https://www.doi.org/10.21272/Ftrk.2023.15(1)-13) [in Ukrainian].
- Vertii, O. (Ed.). (2024). *Worldview of kobzars and bandurists, features of their art*.
- Vertii, O. (2012). Awakened the Ukrainian essence. Notes about Viktor Mishalov's concert tour «The Ways of the Kobzars». *Our Bereginya*, 4, 4—7 [in Ukrainian].
- Malanjuk, Je. (1992). *Essays on the history of our culture*. Kyiv: Oberegy [in Ukrainian].
- Nabok, M., Abusamra, H., & Cheremskyi, K. (Ed.). (2017). Ethnopsychological features of the image of heroes in Ukrainian folk dumas and folklore of Muslim peoples (on the example of Palestine and Jordan). *Traditional musical instruments of kobzars and lyreniks: Materials of a scientific and practical conference with international participation*. Harkiv: Muzej Ivana Gonchara [in Ukrainian].
- Nabok, M. (2018). Ukrainian folk dumas: national peculiarities of perception in the process of intercultural communication. *Psycholinguistics*, 24 (2), 198—217. DOI: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2018-24-2-198-217> [in Ukrainian].
- Nabok, M., & Cheremskyi, K. (Ed.). (2017). *Comparative analysis of national pictures of the world in Ukrainian and Arabic oral folk art. Traditional musical instruments of kobzars and lyreniks: Materials of a scientific and practical conference with international participation*. Harkiv: Muzej Ivana Gonchara [in Ukrainian].
- Nabok, M., Bidenko, L., & Volkova, O. (Eds.). (2015). *Peculiar perception of Ukrainian folk songs by foreign students. Language, history, culture in the linguistic and communicative space: a collection of scientific papers*. Sumy: Sumy State University [in Ukrainian].
- Nabok, M., & Beshyr, M. (2019). Warrior ethnotype in Ukrainian folk thoughts and Kurdish folk songs. *Ethnological notebooks*, 5, 1185—1190. DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2019.05.1185> [in Ukrainian].